

УДК 343.98(477):378.147

В. О. Комаха, канд. юрид. наук,
доцент кафедри криміналістики ОНЮА

ВИТОКИ ВИКЛАДАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ В ВУЗАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

У 1895 році на конгресі Міжнародного союзу криміналістів у австрійському місті Лінца була прийнята рекомендація про включення криміналістики у коло обов'язкових предметів викладання на юридичних факультетах університетів, але вона як наука взагалі і навчальний предмет зокрема, дуже важко приживалася як у практичній діяльності вітчизняних правоохоронних органів так і у вузах.

Вперше у вітчизняних юридичних вузах з криміналістикою частіше всього знайомили студентів професори, які читали курси лекцій з кримінального права, кримінального процесу або судової медицини. Піонером викладання криміналістики справедливо визнають Харківський університет у якому професор кримінального права й судочинства А. Д. Кисельов ще з 1910 року досить докладно знайомив студентів з питаннями криміналістики [6]. Його особиста цікавість до криміналістики була настільки великою, що він влітку 1913 року за його ініціативою був відряджений до країн Західної Європи з метою ознайомлення з досягненнями криміналістики, які там уже використовувалися на практиці. Він відвідав такі німецькі міста як Берлін і Дрезден, де познайомився з молодими криміналістами того часу Ф. Лістом і Р. Гейндлем, австрійське місто Грац, де познайомився з «батьком сучасної криміналістики» — Гансом Гроссом і Париж, де він відвідав «Бюро ідентифікації» також одного із основоположників сучасної криміналістики, якого Р. Гейндль назвав святим Нестором криміналістики — А. Бертільона, і у якого він знайомився з системою антропометрії, словесним портретом, судовою фотографією та іншими досягненнями криміналістики того часу. Зокрема, про Г. Гросса він писав, що останній зробив йому надзвичайно гостинний зворушливий прийом і А. Д. Кисельов пробув у нього весь вечір, бачив його Криміналістичний інститут і познайомився з програмами занять

у ньому [3]. А у Бюро ідентифікації А. Бертільона, А. Д. Кисельова було сфотографовано методом сігналетичної (впізнавальної) фотозйомки [5].

Перші відомості про читання лекцій з криміналістики у навчальних закладах С.-Петербургу вітчизняними фахівцями відносяться до 1911 року, коли група з 16 фахівців з вищою юридичною освітою, серед яких були представники прокурорського нагляду і судові слідчі різних судових округів Російської імперії, один помічник військового прокурора, а також кандидати на посади по судовому відомству, які бажали удосконалити свої знання з нової галузі юридичної науки — криміналістики, повернулися із закордонного відрядження по країнах Західної Європи. Під час цього трьохмісячного відрядження вони ознайомилися з досягненнями криміналістики, що вже використовувалися на той час при розслідуванні злочинів у Західній Європі, а також з фахівцями, які присвятили себе вивченню цієї галузі, і установами, які застосовували на практиці розроблені цими фахівцями науково-технічні прийоми розслідування. Керівник групи старший юрисконсульт Міністерства юстиції професор С. М. Трегубов після повернення із відрядження зробив повідомлення у будинку С.-Петербурзького окружного суду для чинів судового відомства, а також у Олександрівській військово-юридичній академії і в Імператорському училищі правознавства на тему, присвячену науковій техніці розслідування злочинів.

Піклувальник Імператорського училища правознавства принц О. П. Ольденбургський з великою увагою поставився до доповіді С. М. Трегубова про закордонне відрядження і про значення криміналістики для справедливого відправлення правосуддя, і визнав за необхідне дати можливість вихованцям Училища, які готувалися до судової діяльності, вивчити цю важливу галузь знань. Він довірив С. М. Трегубову влаштувати в Училищі криміналістичний кабінет та організувати при ньому практичні заняття для бажаючих вихованців старшого курсу. Цей кабінет було відкрито взимку 1911 року, і тоді ж при ньому вихованці Училища стали займатися практичними роботами з криміналістики спочатку під керівництвом судового слідчого С. М. Потапова, а потім — колишнього співробітника професора Р. А. Рейсса, доктора природничих наук Е. Г. Пфеффера.

З осені 1912 року подібні заняття були організовані і у Олександрівській військово-юридичній академії.

Про необхідність вивчення криміналістики у вітчизняних юридичних вузах висловив думку ще у 1926 році професор Г. Ю. Манне, який розпочав читати курс криміналістики в Іркутському і Казанському університетах ще у 1916 році [7]. Він, зокрема, підкреслював, що результати багаторічної діяльності Г. Гросса, Р. А. Рейсса, А. Нічефоро в університетах Грацькому, Лозанському і Римському, а також особистий досвід викладання криміналістики заставляє мене висловитися за безумовну необхідність включення загального курсу криміналістики у навчальний план факультетів права, на яких викладання криміналістики має нині

випадковий характер. Відносно місця криміналістики у навчальному плані факультетів права і необхідної кількості годин, то викладання криміналістики, на думку професора Г. Ю. Маннса, повинно проводитися на четвертому році навчання, коли кримінальне право вже прослухано і читається курс кримінального процесу, з яким криміналістика має найбільший зв'язок [6].

Центром наукової і освітньої думки на Півдні України було і є сьогодні місто Одеса, в якому протягом багатьох десятиліть у минулому уже діяли ряд провідних вищих навчальних закладів, зокрема, гуманітарного і природничого профілю. Серед цих навчальних закладів провідне місце займав Новоросійський університет, у якому безжалісно новою владою у липні 1919 році було ліквідовано юридичний факультет, а згодом, у 1920 році Народний комісаріат освіти УСРР ліквідував на Україні й університети, хибно вважаючи їх найбільш консервативною формою вищої освіти [2]. Діяльність університету в Одесі було відновлено під назвою Одеського державного університету тільки у 1933 році на засадах постанови РНК УСРР від 10 березня 1933 р. «Про відновлення державних університетів в Україні», але юридичний факультет у ньому було відновлено тільки у 1947 році.

У зв'язку з відсутністю, у тридцять років минулого століття, в Одесі (як і у інших містах України) університету, у якому раніше проводили підготовку фахівців різного профілю, у червні 1920 року із залишків юридичного і історико-філологічного факультетів колишнього Новоросійського університету було організовано Одеський гуманітарно-суспільний інститут, який потім з 1 вересня 1921 року разом з економічним факультетом Одеського політехнічного інституту стали базовими для заснування нового вузу— Одеського інституту народного господарства [12].

У цьому вузі, на юридичному факультеті для студентів четвертого курсу судового профілю з 1 жовтня 1926 року по 1 жовтня 1930 року професором М. П. Макаренко, який працював на посаді директора Одеського інституту науково-судової експертизи, читалися лекції і проводилися практичні заняття з курсу криміналістики під назвою «Техніка розслідування злочинів» [3]. У матеріалах архіву, що збереглися, немає даних про докладний зміст цих лекцій, а тільки згадується, що вони читалися для студентів судового профілю, хоча М. П. Макаренко неодноразово піднімав питання на засіданнях криміналістичної комісії юридичного факультету Одеського ІНГ, щоб зазначений курс лекцій читався для всіх трьох профілів юридичного факультету, але його пропозиція була відхилена [15; 17]. Відповідно до рішення криміналістичної (предметної) комісії від 17 жовтня 1929 р. проведення практики з криміналістики було покладено також на професора М. П. Макаренко на базі Одеського інституту науково-судової експертизи [16].

Однак, М. П. Макаренко почав безперервно читати лекції з криміналістики ще з 1924 року, коли були відкриті курси НКЮ УСРР по підготовці і перепідготовці радянських юристів для працівників правоохорон-

них органів південного регіону України, а потім юридична школа НКЮ УСРР. Нарешті, він читав курс криміналістики для судових медиків, яких періодично скликали з цією метою, в Інституті удосконалення лікарів, який діяв при Одеському медичному інституті.

Разом з М. П. Макаренко в Одеському інституті науково-судової експертизи працював з 1 (14) січня 1914 року — дня заснування цієї судово-експертної установи С. М. Матвеев, який завідував секцією ідентифікації і одночасно працював на медичному факультеті Новоросійського університету. З 10 грудня 1923 року С. М. Матвеев почав працювати в Одеському КНСЕ як на основній роботі, а за сумісництвом він продовжував працювати як у Одеському медичному інституті, так і у відкритому з 20 вересня 1921 року Одеському хіміко-фармацевтичному інституті [14], де у 1929 р. він був обраний професором. Лекції, які читав С. М. Матвеев у цих вузах, були присвячені, в основному, криміналістиці і, зокрема, поняттям, значенню, видам і методам дослідження речових доказів.

Так, наприклад, на кафедрі судової медицини Одеського медичного інституту він рекомендував ввести курс криміналістики для лікарів, де він передбачав розглянути такі питання:

1. Дослідження: слідів крові, сперми, слини, сечі й калу; волосся і кісток; різних об'єктів на гонококи і деякі отрути; одягу на трупах, рук, зубів і нігтів; зброї і інших знарядь злочину, а також слідів тварин, коліс, шин тощо.

2. Ідентифікація особи по: слідам ніг і рук (дактилоскопія); укусу і деяких інших ознаках; почерку і фотографіях; антропометричних вимірюваннях і словесному портрету.

3. Судова фотографія: живих осіб; трупів; речових доказів; місця події [10].

Матеріалів про те, чи здійснилася висловлена мрія С. М. Матвеева про введення зазначеного вище курсу з криміналістики для майбутніх лікарів, особливо фахівців з судової медицини, не збереглося, тому невідомо чи читався взагалі такий курс у Одеському медичному інституті.

Проте достеменно відомо, що з 1924 року С. М. Матвеев розпочав читати лекції з курсу криміналістики під назвою «Дослідження речових доказів» для студентів Одеського хіміко-фармацевтичного інституту [9; 11], який він раніше, як стверджують окремі судові медики [1], з 1919 по 1921 рік читав у ОМІ, коли кафедрою судової медицини на цьому факультеті завідував професор Д. Д. Крилов.

Лекції з криміналістики для студентів Одеського ХФІ було введено за ініціативою ректора цього Інституту професора І. Г. Шеттле, колишнього лаборанта, а потім завідуючого секцією хімічних досліджень Одеського КНСЕ з 1923 року — з того моменту, коли професор А. М. Кангер — колишній перший ректор Одеського ХФІ і завідуючий секцією біологічних досліджень Одеського КНСЕ, залишив Одесу. Рішення про введення лекцій з криміналістики було прийнято на засі-

данні факультетської комісії 17 грудня 1923 року, за участю головного інспектора з медичної освіти пана Жука, присвяченого питанням введення нового напрямку спеціалізації для студентів Одеського ХФІ з судової хімії [11]. Основною причиною введення нового напрямку спеціалізації мало за мету підготовку кадрів досвідчених судових експертів, в яких на той час, за даними НКЮ УСРР, відчувалася значна потреба. Одеський ХФІ був вибраний серед вузів інших міст Півдня України й Одеси, зокрема, базовим, у якому почали читати курс лекцій з криміналістики, не випадково. Його вибрали, по-перше, тому, що навчальний план цього вузу був найближчим за змістом, ніж плани кожного з інших існуючих на той час як у Одесі, так і у інших містах Півдня України вузів, які б могли підходити для підготовки фахівців цієї галузі, і, по-друге, так як у цьому місті був добре обладнаний Кабінет НСЕ (який з 1925 року було реорганізовано в Інститут НСЕ), де особи, які вибрали спеціальність з судової хімії, могли проходити практичне стажування. Тому вибір зазначеного нового напрямку саме в Одеському ХФІ був, з одного боку, дуже важливим, а з іншого — настільки ж зручним.

Практичне здійснення нового напрямку спеціалізації передбачалося шляхом розширення курсу судової хімії, який тоді читався тільки на третьому курсі, і введення нового предмета — криміналістики, яка повинна була знайти і знайшла втілення в зазначеному вище курсі «Дослідження речових доказів», який читав і проводив відповідні практичні заняття професор С. М. Матвеев.

Таким чином, необхідно відмітити, що заняття з окремих проблем криміналістики вперше у колишньому Радянському Союзі уже на початку 1924 року проводилися в Одеському ХФІ фахівцями Одеського кабінету — Інституту НСЕ і, зокрема, таким досвідченим криміналістом, як професор С. М. Матвеев.

У своїх лекціях С. М. Матвеев багато уваги приділяв різного роду слідам, які можуть бути виявлені на місці події і використані в якості речових доказів, а також науково-технічним засобам, за допомогою яких частіше всього можуть бути виявлені та зафіксовані різні сліди.

Зокрема, він відмічав, що передусім може мати важливе значення для успішного розслідування того чи іншого злочину дослідження місця події, в яке може входити топографічна фіксація, огляд трупа, пошук слідів, відбитків, плям та інших речових доказів. У всіх цих процесах дуже важливу роль може виконувати судова фотографія, так як вона може бути безперечним документом, яка автоматично і точно може передавати факти. Слідчий за допомогою фотографії може мати можливість у будь-який момент слідства розраховувати наявністю точного відображення місця події.

Дуже велике значення у справі успішного розслідування злочинів могли мати сліди, що залишав злочинець, зокрема, відбитки пальців його рук, які можуть бути чимось подібні з візитною карткою, залишеною злочинцем на місці події. Могли мати доказове значення й інші

сліди: сліди ніг, сліди зубів, сліди нігтів, сліди знарядь зламу, плями крові, сперми, пил, грязь і таке інше.

Потім, при затриманні підозрюваного під нігтями у нього можна знайти іноді кров, волосся, частки тканин тіла людини (при розслідуванні справ про вбивство, згвалтування тощо).

За допомогою слідів від коліс, виявлених на місці пригоди можна ідентифікувати транспортні засоби.

Дуже велике значення у розслідуванні і розкритті злочинів, зазначав С. М. Матвеев, могло мати дослідження документів. Так, наприклад, за допомогою судової фотографії можна було виявити підробку документів шляхом змивання, травлення або механічного стирання. У деяких випадках з метою встановлення змісту знищеного тексту можна було використовувати ультрафіолетові промені, які могли викликати люмінесценцію залишків знищеного тексту і, дякуючи цьому, вони могли бути зафіксовані за допомогою фотозйомки.

Якщо доповнити ряд перелічених досліджень ще дослідженнями підроблених цінних паперів і монет, отрут і вибухових речовин, то можна було прийти до висновку, що дослідження речових доказів (криміналістична технологія) могла охоплювати дуже велику область і мати велике значення у справі розслідування злочинів.

У своїх лекціях С. М. Матвеев також відмічав, що у Західній Європі давно визнали всю важливість і переважне значення речових доказів і тому там заснували для їх дослідження ряд наукових судово-експертних установ. В СРСР такі установи були тільки в Україні, де на той час діяли три Інститути НСЕ: у Києві, Одесі і Харкові. В інших республіках СРСР подібних установ не було.

Між іншим, зазначав С. М. Матвеев, студенти Одеського ХФІ, крім обґрунтованого знання хімії, чудово були обізнані і в біологічних науках: анатомії, гістології, фізіології і ботаніці, при вивченні яких вони опанували і мікроскопічну техніку. Потім їм викладалася також судова хімія і дослідження лікарських речовин — предмети, які не входили в програму викладання інших вузів, і знання яких цілком були необхідні для судового експерта.

Таким чином, студенти Одеського ХФІ за своєю підготовкою були найбільш бажаними серед осіб резерву судових експертів — працівників Інститутів НСЕ, звичайно, у відповідних секціях, констатував С. М. Матвеев, незважаючи на те, що основні розділи лекцій з криміналістики поки що обмежувалися дослідженнями документів, крові, сперми, волосся і різних слідів, в тому числі — дактилоскопічних, але в майбутньому він планував його значно розширити і поглибити.

Якщо приєднати до цього спецкурсу судову хімію і дослідження лікарських речовин, які вивчали студенти цього Інституту, то можна буде одержати міцну базу, на якій після визначеного стажу студент, який закінчив названий вуз, може будувати свою діяльність як відповідальний судовий експерт.

Таким чином, у Одесі, як і у двох інших містах України — Києві і Харкові, на початку минулого століття було засновано перші вітчизняні державні судово-експертні установи, які з 1914 року (у Києві і Одесі) називалися Кабінети науково-судової експертизи при прокурорах відповідно Київської й Одеської судової палати, а з 1923 р. після законодавчої реорганізації Київського та Одеського КНСЕ, і заснування третього — Харківського — їх всі три відповідно до міста, у якому вони дислокувалися, називали Крайові кабінети науково-судової експертизи, які у 1925 році були переіменовані в Інститути науково-судової експертизи. Дякуючи тому, що у цих судово-експертних установах працювали досвідчені фахівці у галузі криміналістики і судової експертизи, криміналістика як наука на початковому етапі її становлення знайшла втілення у життя саме у цих містах (у окремих спеціальних навчальних закладах і вузах названих міст читалися лекції) і, зокрема, у місті Одесі, яке завжди було і є центром наукової і освітньої думки на Півдні України, а також центром, де зароджувалися окремі досягнення сучасної криміналістики і судової експертизи.

Л і т е р а т у р а

1. *Гольдштейн СБ.* Краткий очерк развития судебно-медицинской экспертизы в г. Одессе за 40 лет Советской власти // Сборник научных трудов Одесского отделения Украинского научного общества судебных медиков и криминалистов. — Одесса, 1957 — Вып. V. — С. 5—10.
2. *Історія Одеського університету за 100 років.* — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968.—423 с.— С. 86, 89.
3. *Киселев А.* Отчет о командировке за границу на лето 1913 г. // Записки Императорского Харьковского университета. — 1913. — Кн. 4. — С. 1—10.
4. *Копії довідок складу викладачів та особистого складу Одеського ІНГ // ДАОО. — Ф. Р—129.— Опис 1. — Справа 76. — Арк. 84.*
5. *Крылов И. Ф.* В мире криминалистики. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1980.— 279 с. — С. 71.
6. *Крылов И. Ф.* Очерки истории криминалистики и криминалистической экспертизы. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. — 188 с. — С. 79, 172.
7. *Листування Одеського інституту народного господарства (вхідне і вихідне) // ДАОО. — Ф. Р—129.— Опис 1.—Справа 17.—Арк. 541. — С. 159.*
8. *Манне Г.* Криминалистика, ее значение и место в системе юридического образования // Советское право. — М.? Л., 1926. — №6 (24).— С. 68—81.
9. *Манне Г. Ю.* Криминалистика, как прикладная дисциплина и предмет преподавания // Сборник трудов профессоров и преподавателей Государственного Иркутского университета.—Иркутск, 1921. — Отдел I — науки гуманитарные. — Вып. II.— С. 139—164.
10. *Матвеев С Н.* Криминалистическая технология и ее значение (Вступительная лекция студентам Одесского ХФИ) // Химико-фармацевтический вестник. — Одесса, 1926. — № 5, 6.— С. 12—20, 31—33.
11. *Матвеев С. Н.* Личное дело // Архив Одесского государственного медицинского университета. — Опись 2. — Дело 702. — 42 л. — Арк. 34 зв.
12. *Объяснительная записка к смете Одесского ХФИ на 1924/25 учебный год // ДАОО. — Ф. 1989.—Опис 1. —Справа 20.—Арк. 34—36.*

13. Одеський інститут народного господарства мав два факультети: 1) юридичний з ухилами: а) судовим; б) господарчим; в) адміністративним; і 2) економічний з ухилами: а) зовнішньо-торговельним з таможенною політикою; б) торговельним; в) фінансово-банківським; г) промислово-економічним.

Одеський ІНГ мав своїм завданням проводити підготовку із числа пролетарських елементів висококваліфікованих працівників для практичної діяльності в економічній та правовій галузі. Цей Інститут серед вузів того періоду мав велику питому вагу і не випадково у місцевій пресі його було названо «інститутом войовничого матеріалізму». Але недовго прийшлося існувати юридичному факультету Одеського ІНГ, його з 1 вересня 1930 року, на підставі постанови Ради народних комісарів УСРР від 12 червня 1930 року та наказу Народного комісаріату освіти УСРР від 13 липня 1930 року було переведено до складу Харківського інституту права та радянського будівництва [6; 14].

Необхідно відзначити, що у цьому вузі на юридичному факультеті на той час працювали такі, зокрема, відомі вітчизняні вчені-юристи, які читали лекції з наук кримінального профілю, як професор Е. Я. Немировський, який раніше працював на юридичному факультеті Новоросійського університету — фахівець з кримінального права і процесу, професор Є. П. Френкель, який читав теоретичний курс пенології (вчення про виконання покарання) і проводив практичні заняття у ВУПРі (виправна установа примусових робіт) при Одеському кабінеті по вивченню злочинності, професор М. Г. Зелінський читав курс судової медицини, а також асистент М. Д. Шаргородський, який навчався в аспірантурі цього вузу і у 1929 році її закінчив, а потім став відомим у Радянському Союзі вченим-юристом.

14. Одеський хіміко-фармацевтичний інститут, який бере свій початок із Одеських вищих жіночих курсів, що були відкриті у 1903 р. і проіснували до 1921 р., а потім на їх базі у 1915 р. було відкрито хіміко-фармацевтичне відділення. Ці курси мали за мету проводити підготовку викладачів середніх навчальних закладів, але у зв'язку з першою світовою війною у Росії виникла проблема фармацевтичних кадрів, і тому в кінці 1915 р. на базі фізико-математичного факультету Одеських вищих жіночих курсів, поряд з математичним, хімічним й біологічним відділеннями, було відкрито хіміко-фармацевтичне відділення.

20 вересня 1921 р. на базі хіміко-фармацевтичного відділення фізико-математичного факультету Одеських вищих жіночих курсів було організовано Одеський ХФІ з двома відділеннями: виробничим і аналітичним. Випускникам присвоювалася кваліфікація фармако-хіміків. Першим ректором було обрано професора А. М. Кангера — німця за походженням, який працював на цій посаді до від'їзду на батьківщину в Латвійську Республіку на початку 1923 р. Він же з 1914 р. працював спочатку лаборантом хімічної секції Кабінету науково-судової експертизи при прокурорі Одеської судової палати, а після смерті завідуючого цією секцією Є. С. Єльчанінова, А. М. Кангера було призначено завідуючим, де він також працював до від'їзду на батьківщину. З 1923 р. ректором Одеського ХФІ було обрано І. Г. Шеттле — також німця за походженням, який працював на цій посаді до 1931 р.

У 1931 р. Одеський ХФІ було реорганізовано в медико-аналітичний інститут, який проіснував до 1935 р. При цьому Інституті існувало два відділення: санітарно-лабораторне і медико-лабораторне. Випускникам медико-аналітичного інституту присвоювалася кваліфікація лікаря-лаборанта.

У 1935 р. медико-аналітичний інститут у місті Одесі було закрито, а на його базу із Києва було переведено фармацевтичний інститут. У роки Великої Вітчизняної війни (1941/42, 1942/43 й 1943/44 навчальні роки), Одеський фармацевтичний інститут не функціонував.

У 1958 р. в Одесі фармацевтичний інститут було закрито й переведено до Запоріжжя.

15. Пояснювальна записка до фонду Одеського ІНГ від 30 травня 1931 р. // ДАОО. — Ф. Р—129. — Опис 1.—Арк. 1.

16. *Протокол* засідання криміналістичної (предметної) комісії юридичного факультету Одеського ІНГ від 25 вересня 1928 р. // ДАОО. — Ф. Р-129. — Опис 1. — Справа 267. — Арк. 30.
17. *Протокол* засідання криміналістичної (предметної) комісії юридичного факультету Одеського ІНГ від 17 жовтня 1929 р. // ДАОО. — Ф. Р-129. — Опис 1. — Справа 274. — Арк. 2.
18. *Протокол* засідання комісії юридичного факультету Одеського ІНГ від 25 вересня 1928 р. // ДАОО. — Ф. Р-129. — Опис 1.—Справа 267. — Арк. 1.